

פרק חמישי: שמיטת תרמ"ב

מאז השמיטה הקודמת חלה התפתחות מסוימת בכל הנוגע להתיישבות חקלאית יהודית בארץ. נוסף למקוה ישראל, שהמשיכה לתפקד כבית ספר חקלאי וכחווה חקלאית, נעשו פעולות משמעותיות להקמת התיישבות חקלאית של ממש. היוזמות הבולטות בתקופה זו באו מגורמים בקהילה האשכנזית בצפת ומגורמים בקהילה האשכנזית בירושלים, חלקם עולים חדשים. בפועל הבשילו לכלל מעשה בתקופה זו רק שתי יוזמות: גיא אוני באזור צפת ופתח תקוה באזור יפו, שהיו נתונות ערב השמיטה במשבר קשה.¹²⁹ בפרק זה נדון אפוא בסוגיית השמיטה בנוגע להתיישבות זו, כמו גם בנוגע למקוה ישראל.

גיא אוני

בשנות ה-60 של המאה ה-19 ניסו קבוצות שונות מן הקהילה האשכנזית בצפת, בהם גורמים מרכזיים בהנהגת הכוללים בעיר, לכונן התיישבות חקלאית באזור. יוזמות אלו התעוררו במיוחד סביב ביקורו של מונטיפיורי בארץ בשנים תרכ"ו¹³⁰ ותרל"ה.¹³¹ גורם

129. קנייה נוספת שלא הגיעה לידי התיישבות בפועל באותה העת, הייתה בעין זיתון (עין זיתים) הסמוכה לצפת. באביב תרל"ח (1878) קנתה שם אגודה מצפת, בשם 'חברת ישוב ארץ הקודש', 200 דונם מטעים ו-3 פדאנים (כ-450 דונם) אדמת מזרע, מידי ערבי בשם מוחמד טאהר. אחד מראשי האגודה היה ר' יוסף משה הורוויץ, חתנו של הרב שמואל העליר, רב הקהילה האשכנזית בצפת. הכסף שברשות האגודה הספיק רק למימון קניית הקרקע והיא נכשלה בניסיון לגייס תמיכה. בשל כך הקצו חברי האגודה חלק קטן משטח המטעים למכירה והציעו לציבור בחוץ-לארץ לרכוש ד' אמות רבועות מן השטח, בו יוכלו הקונים לקיים מצוות היאחזות בארץ ישראל. לצורך כך הדפיסו ראשי האגודה, בכ"ה באב תרל"ט (14.8.1879), שטרי מכר מגובים בהסכמת בית הדין בצפת. שליח מטעם האגודה, מצויד בשטרי מכר, אף סבב בערי הונגריה במהלך שנת תרמ"א, לשם מכירתם (ראו אמבון, הרב הלר, עמ' 204-208).

130. בשנת תרכ"ו (1866) התארגנה קבוצה של 65 משפחות אשכנזיות מצפת, ובהן בני משפחות של רבנים וממוני הכוללים, לאגודה בשם 'חבורת עובדי אדמה'. שני נציגי הקבוצה, יצחק פרידמן, בנו של פסח פרידמן, איש ציבור ידוע בצפת ששימש כסוכן קונסולרי מטעם גרמניה, ואבא חר"ץ, נועדו עם מונטיפיורי בירושלים והציגו בפניו את מצבם הקשה ובקשו "להליץ בעדינו לפני מלכינו הרחמן להקים אותנו מאשפות ולתת לנו אחוזה בארץ"ק". במקביל פנתה אליו קבוצה נוספת מכולל ווהליץ שציינה את רצונה "בעבודת האדמה, ותלי"ת [ותורה לה' יתברך] הארץ רחבת ידיים ק"ד כפרים סביב עיי"ק ת"ו [עיר קודשנו תבנה ותכונן] שיחזיקו הרבה אנשים לעבודה זו. רק לא ידענו מהות הדברים אם שדות בכסף יקנו, או בשכירות, ואם יכולים לעשות אריסות או חכירות עם גויי הארץ, או שתהיה המקום קבוצת יהודים לבדם". תגובתו של מונטיפיורי היתה נלהבת, אך לא הגיעה לידי מימוש (קלויזנר, רומניה, עמ' 27; אמבון, עמ' 191-194). וראו גם דברי הרב קלישר (לעיל הע' 61).

131. בקיץ תרל"ד, כהכנה לביקורו בארץ, בשנת תרל"ה, שלח מונטיפיורי מכתב אל מנהיגי היישוב היהודי הספרדי והאשכנזי בערי הארץ, וביקש להעלות לפניו הצעות פרודוקטיביות לשיפור המצב הכלכלי של היישוב. בעקבות זאת שלחו נציגי הקהילות הספרדית והאשכנזית בצפת, באלול תרל"ד, מכתב למונטיפיורי, ובו הצעות שונות. בין היתר הם ציינו שבעבר נאלצו שלא לקבל את הצעותיו בנוגע להתיישבות חקלאית,

נוסף, שהחל לפעול בנושא היה אלעזר רוקח. רוקח, יליד ירושלים ותושב צפת לאחר נישואיו, עסקן ומשכיל, דעתן ופולמוסן, בן לחסיד צ'רנוביל ממשפחה מיוחסת ונכד מצד אמו לר' ישראל ב"ק, פעל בשנות ה-70 לשיפור מצבו של היישוב היהודי בצפת, תוך שהוא נוקט ביקורת הולכת וגוברת על פרנסי הקהילה האשכנזית בעיר ועל התנהלות סדרי החלוקה בה. רוקח ניסה לפעול בדרכים העוקפות את ממוני הכוללים, והלך והסתכסך עמם יותר ויותר.¹³² מעת ביקורו של מונטיפיורי בתרל"ה ניסה רוקח להקים באורח עצמאי, חברות להתיישבות חקלאית, ושיתף ביוזמותיו גורמים שונים בצפת.¹³³ כל היוזמות הנזכרות לא נעשו פרי, אולם באביב שנת תרל"ח (1878), הצליחה קבוצה מצפת,

אולם בשל שינוי המדיניות הממשלתית המאפשרת רכישת קרקעות ללא הגבלה, יש התעניינות של ממש בהתיישבות חקלאית (מונטיפיורי, מכתבים, עמ' 46-48; קלויזנר, שם, עמ' 28; שישא, הישוב בגליל, עמ' 25-26; אמבון, שם, עמ' 286-287). הכותבים אף העלו הצעה להקים התיישבות באזור, במישור רחב הסמוך למקור מים הנקרא בחר אל חית (*Bakhr el Khit*). הם ציינו כי באמצעות השקיה בכוח קיטור ניתן יהיה לגדל שם כותנה, אורז, פרג וכדומה, גם בעתות של עצירת גשמים. 'בחר אל חית' הוא אחד מכינויו של אגם החולה (משמעו בערבית: 'ים החיטה'. ראו מקגריגור, רוב בוי, עמ' 165). מדובר אפוא במישור המצוי בדרום-מערב החולה (והשוו לתיאור 'מישור החט' בהצפירה, כ"ג באלול תרמ"ז (12.9.1887), עמ' 3) בסמוך כנראה לאדמות שקנו שם בני משפחת עבו, בשנת תרל"ב (ראו לעיל הע' 25). על פניית אנשי צפת לאנשי ממשל בלונדון בבקשה "להפיח רוח חדשה בעבודת האדמה ובמסחר בארץ הקדושה", ראו הדיווח בהלבנון, ב' בניסן תרל"ה (7.4.1875), עמ' 268. יש לציין, שכבר בשנת תר"ט (1849) ביקשו ארבעה יהודים מצפת ממונטיפיורי להשתדל אצל הרשויות לקבל זכויות דיג ואישור לחכירת אדמות בעמק החולה (ברטל, גלות, עמ' 94; ציטרין, ראשית, עמ' 197).

132. כפי שציינה ר' אמבון בנוגע לביקורתו של רוקח על סדרי החלוקה בצפת: "רוקח הרבה להתריע בכל הזדמנות על הקלקלות והשחיתות שאפיינה את המערך הפיננסי של שיטת החלוקה בכלל ובצפת בפרט. [...] מסיבה זו מצאה ביקורתו מהלכים אצל רבים וטובים ממחפשי הפיתרונות לקיום יהודי הגון. אולם ראוי להפריד בין ביקורתו העניינית של רוקח על השיטה לבין האובססיה שפיתח כלפי הממונים בצפת, מניעיו והתנהלותו האישית של רוקח. [...] רוב הכותבים עליו מסכימים על הפער בין כישרונו הרב כדיבור ובכתיבה לבין העדר כל כושר ביצוע, היותו איש מדון, שהסתכסך עם כל מי שניסה ליצור עימו שותפות, כולל בני משפחה, הסתכסך גם עם ארגונים כמו כ"ח ושאלת ניקיון כפים ריחפה על רבים ממעשיו" (אמבון, הרב הדר, עמ' 294).

133. רוקח יזם יחד עם יצחק פרידמן הקמת אגודה להתיישבות בשם 'חברת יישוב ארץ ישראל', אליה הצטרפו כ-80 איש. בט"ו בחשוון תרל"ה הם שלחו מכתב פומבי לכמה עיתונים ובו בקשה לתמוך בהם, בשיתוף פעולה עם מונטיפיורי, "אשר מוכנים אנחנו לעבוד בכל עבודה בשדה וללמד ידונו בכל מלאכה, למען נוכל להמציא טרף לביתנו ע"י יגיע כפינו ולא נאכל עוד לחם עצלות" (המגיד כ' בכסלו תרל"ה (16.12.1874), עמ' 418-419). צויין שם שחתומים 85 איש; הלבנון, ח' בטבת תרל"ה (16.12.1874), עמ' 143. צויין שם שחתומים 72 איש. וראו שישא, הישוב בגליל, עמ' 27-28; אמבון, שם, עמ' 287). רוקח הציג עצמו במכתב כנציג ציבור שאליו פנה מונטיפיורי, ועורר עליו רוגז רב אצל ההנהגה האשכנזית, דבר שהחריף את המתחים שבינה לבין רוקח (ראו אמבון, שם, עמ' 291). שנתיים אחר כך יזם רוקח הקמת חברה נוספת בשם 'יישוב ארץ הקודש בעבודת האדמה' (ראו קלויזנר, רומניה, עמ' 30-32; אמבון, שם, עמ' 292-291).

לקנות כמחצית מאדמות הכפר ג'עוני שלייד צפת (כ-4,200 דונם), וקראה למקום גיא אוני. מדובר היה בהתארגנות של כ-30 משפחות, בהן רבים מיוזמי הניסיונות הקודמים וביניהם כמה ראשי משפחות שהיו קשורות במנהיגות הרבנית האשכנזית. בפועל 17 משפחות מן ההתארגנות, שמנו כ-150 איש, התיישבו במקום בקיץ שנת תרל"ח, בתנאים קשים. הן החלו להכשיר את האדמה לקראת זריעתה בחורף, אולם נותרו חסרי כל אמצעים. בכ"ב בתמוז תרל"ח (23.7.1878) פרסמה האגודה קול קורא בעיתון הצפירה ובו קריאה נואשת לסייע לה, בהלוואה של 2,000 פרנק לכל אחת מן המשפחות, לצורך מימון "בנין בתים ועל צמד בקר וכלי מחרישה ותבואות זרע ועוד כל הדרוש לעבודת האדמה". הכותבים ציינו שהם מוכנים למשכן את שטרי הקנין ואת אדמתם, עד שישלמו את כל ההלוואה אותה בכוונתם להחזיר בתשלומים שנתיים של 20% מיבולם. המו"ל ציין שעל הכרוז חתומים שלושים איש, באישור ובתמיכה של בית הדין הרבני האשכנזי בראשות הרב שמואל העליר, הרב רפאל זילברמן והרב משה חר"ג. הסיוע בושש מלהגיע והבצורת החמירה את מצבם של המתישבים. בשל כך עזבו רבים את המקום, חזרו לצפת וניסו למכור את האדמות שברשותם.¹³⁴ חלק מהמתישבים פנו, במהלך שנת תרל"ט, לאלעזר רוקח שיפעל לגייס תרומות. פניה זו עוררה תרעומת קשה בקרב הנהגת היישוב בצפת ומחלוקת בין המתישבים עצמם. רוקח, שביקר תחילה בחריפות את ההתיישבות הזו, החל לנסות לגייס סיוע למושבה בארץ ובחו"ל, ואף החל להציג עצמו כמייסד המושבה, ואת ממוני הכוללים כמתנגדים להתיישבות.¹³⁵ פעילותו לגיוס הכספים נכשלה. כן נכשלה פעילותם של שניים מבני המושבה בחו"ל. למעשה כבר במהלך שנת תר"מ (1880) ננטשה המושבה ברובה, ונותרו בה מתישבים בודדים.¹³⁶

134. ראו שטר מכר של חלקה בגיא אוני מאת כמה שותפים באגודה לאהרן קלר, מט"ז בחשוון תרל"ט (16.11.1878) (איש-הורוביץ, גיא-אוני, עמ' 62-63. קלר היה מן המייסדים שהתנחלו כבר בתרל"ח. ראו, שם, עמ' 84; קלר, זכרונות, עמ' 6-7). וראו שטר מכר שהדפיס ר' חיים יעקב הכהן פיינשטיין מצפת בט"ז בסיון תרל"ט, לצורך מכירת חלקתו בגיא-אוני (יערי, שליחים, עמ' תכא; אמבון, הרב היר, עמ' 296, הע' 64).

135. ראו אמבון, שם, עמ' 297-304, ואת סיכומה שם, בעמ' 304: "תמונה הצלחתו של רוקח למצב את ההנהגה הצפתית כאויבת התיישבות היהודית, ואילו את עצמו כאבי ההתיישבות בגיא אוני ומהלוחמים הגדולים למענה ולמען התיישבות כללל. ההאשמות שלו, גם אם הן לא עומדות במבחן בדיקה ביקורתית של הנושא, התקבלו בציבור ואפילו במחקר. [...] הם וודאי נפלו על אוזניים כרויות אצל כל אלה שהיו מלכתחילה חלוקים על דרכו של הישוב הישן", וזאת בדומה לתמיהות שהעלה כבר שישא, תעודה, עמ' 5, הע' 2; הנ"ל, המשך, 55-61.

136. קלויזנר, רומניה, עמ' 34-44; אמבון, שם, עמ' 295-300. וראו שם, עמ' 348, רשימת אנשי גיא אוני.

משה דוד שו"ב שביקר במקום בי"ז בטבת תרמ"ב (8.1.1882), ביחד עם מלווהו, שאול אפרים ציפריס מצפת, בעל נחלה בגיא אוני, ציין:

מאחורי בתי הערבים בשפולי ההר [...] היו בנויים שלש בתים [...] אחד מהבתים היה קנין האישי אשר ירד עמי, גם היה לו פדן אדמה וצמד בקר אך הוא לא ישב בהכפר ויעבוד אדמתו ע"י ערבי אשר לקח ממנו החומש מהתבואה, מלבד מעט כסף עבור שכירות כנהוג. [...] משני הבתים האחרים היה האחד ריק ואין בו איש, ובשני מצאתי שני אחים אשר ישבו שם עם בני ביתם, אבל לא עבדו את אדמתם בידם רק היתה שכורה לערבים אשר היהודים לקחו מהם חומש מהתבואה. בבית לא היה כל מאומה מלבד המחצלת אשר על הארץ ואיזה כלים שבורים, ובכל צד ופנה ראיתי איך העניות מתגוררת בו. [...] יצאתי השדה וראיתי את כל השדות. על שדה היהודים עבדו ערבים אחדים אשר שכרו או לקחו מעצמם את האדמה, יען כי לא היו הבעלים שם. ראיתי את האדמה כי טובה, כי התבואה אשר היתה זרועה עליה היתה יפה מאד.¹³⁷

במכתב שכתב כיממה לאחר ביקורו במקום, הוא ציין:

היהודים לא יגורו כעת בכפר הזה, לא על דבר השמיטה, כי הותר להם לעבוד את האדמה, אך עבור האי אחדות אשר ביניהם שמה.¹³⁸

נראה אפוא שניתן ליהודי המקום היתר לעבד את האדמה, לפחות על ידי מסירתה לערבים באריסות.¹³⁹ כאמור היתר לעיבוד על ידי אריסים ניתן ליהודים מצפת בשמיטה הקודמת, ומסתבר שהם נהגו בו גם בשמיטה זו,¹⁴⁰ אולם היתר זה ניתן בזמנו על ידי

137. מ"ד שו"ב, 'לתולדות ישוב ארץ ישראל: קורות המושב "ראש פנה"', הצפירה י"ט באלול תרמ"ז (8.9.1887), עמ' 2; שם, כ"ג באלול תרמ"ז (12.9.1887), עמ' 2. וראו גם תיאורו כמה שנים אחר כך: "מצאתי שם שלשה בתים השִׁיכִים ליהודים, בשנים ישבו פלחים עובדי אדמת היהודים באריסות, ובאחד הבתים מצאתי שני יהודים ילידי צפת עניים אשר התפרנסו מנדבת הפלחים הנותנים להם מבכרת גרנס" (שו"ב, תולדות האחוות, עמ' 7. וראו עוד: הנ"ל, תולדות הישוב, עמ' 149; הנ"ל, זכרונות לבית דוד, עמ' סח).

138. עברי אנכי, י"ט באדר תרמ"ב (10.3.1882), עמ' ריב.

139. יתכן שהיתר זה התבסס על שיטת המבי"ט והמהרי"ט, שהתירו להחכיר אדמה לנכרים בהבלעה לכמה שנים או בשל חובת מסים. כאמור היתר המבי"ט להשכיר בהבלעה הובא להלכה בפאת השלחן, ללא סייג (ראו לעיל, שער שני, הע' 42-43).

140. ראו לעיל, ליד הע' 37. יחיאל ברי"ל ציין בשנת תרמ"ג שבחיפה נמצא יהודי אחד "עוסק בעבודת האדמה, רצוני לומר, שקנה לו שדי תבואה ברגלי הר הכרמל, והפלאחים עובדים את אדמתו ונותן להם חלק מתבואות שדו בשכר עבודתם" (ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 193). כמו כן הוא ציין אז שבטבריה נמצא "ח"ר [חכם רב] דוד אלחאדיף שיש לו אחוזת שדה בתוך נחלת "אראב אל דעלייקה" [דהיינו אדמות שבט ערב

הרבנות הספרדית בירושלים, וספק אם היה ידוע לאנשי גיא אוני. מסתבר שמי שנתן את ההיתר לאנשי גיא אוני, היה בית הדין האשכנזי בצפת, שהיה מעורה כאמור בפעילות המושבה.¹⁴¹

פתח תקוה

בשנות ה-70 של המאה ה-19 עשו גורמים בירושלים כמה ניסיונות רציניים לכונן התיישבות חקלאית. היוזמות הבולטות היו: ניסיון להקים מושבת מטעים בשם 'פתח תקוה' באזור יריחו, יוזמה שהיו שותפים לה, בין השנים תרל"ה-תרל"ו, עסקנים בולטים בירושלים, וכמה עולים מהונגריה, ואף זכתה לברכת הרב מאיר אוירבך, רב הקהילה האשכנזית בירושלים;¹⁴² יוזמה להקמת התיישבות חקלאית באדמת סנבירה באזור חברון, בשנים תרל"ה-תרל"ח,¹⁴³ ויוזמה לקניית אדמות דוראן באזור יפו.¹⁴⁴ לאחר כישלונן של יוזמות אלו, הצליחו כמה מן הפעילים הבולטים ביוזמות הקודמות לקנות אדמות באזור יפו, עליהן תקום המושבה פתח תקוה.¹⁴⁵

אדמות אלו הוקצו, בשנות השלטון המצרי בארץ (1831-1840 (תקצ"א-ת"ר)), למשפחות שבניהן שרתו בצבא המצרי, ואלו הקימו את הכפר אמלבס. התיישבות זו כשלה

א-דלייקה, שמדרום לכנרת] והוא נותן להערביים שדותיו באריסות לחומש [...] וזה לא כביר קנה חלקת שדה על שפת ים גנוסר בדרך העולה לצפת, ויעש אותה לגן ירק", וכי לבנו של הרב בכור אלחדיף מטבריה יש "גנות ירק בכפר פקיעין ועובר אותם ע"י אחרים" (ברי"ל, שם, עמ' 288). והשוו לתיאור של אבישר, ספר טבריה, שבשנת 1909 היו קרקעות מחוץ לחומת טבריה "לר' בכור אלחדיף - בכפר הדרומי אל-דלייק; לדוד אלחדיף - פרדס מצפון לחומה". אולם לא צויין מה נעשה באדמות אלו בשנת השמיטה תרמ"ב. וראו עוד להלן בנוגע לפקיעין, בנספח 6.

141. מעבר לקריאת בית הדין האשכנזי בצפת לתמוך בהתיישבות בגיא אוני, כמוזכר לעיל, נקרא הרב רפאל זילברמן לפסוק בסכסוך כספי שנגע להתיישבות בגיא אוני. ראו חבצלת, א' בטבת תרל"ט (27.12.1878), עמ' 84.

142. על הניסיונות השונים לקנות אדמה זו בין השנים תרל"ב-תרל"ו, ראו המליץ, י"ט בטבת תר"ס (21.12.1899), עמ' 4; גרייבסקי, מכתב, עמ' 51-54; יזרעאל, קול קורא, עמ' 191. יש מי שצייץ שבשנת תרל"ה עבדו שם פועלים להכשרת הקרקע בגידור והכנת שבילים אך לא נעשו פעולות נטיעה בשל שנת השמיטה (הורביץ, מוסד היסוד, עמ' 107).

143. ליוזמה היו שותפים במיוחד הרב אליהו מני מחברון ובנו ר' סלמן מני, דוד גוטמן, הרב עקיבא יוסף שלזינגר ויהושע שטמפפר, מעולי הונגריה בירושלים, ראו גרייבסקי, מכתב, עמ' 50-52; עמית, כמיהת יהודים, עמ' 80-84; אילן, חלום סנבירה, עמ' 522-526; יזרעאל, קול קורא, עמ' 193.

144. ניסיון ראשון לקניית האדמות, בשטח של 5637 דונם, עשו בן-ציון ליאון ויואל משה סלומון מירושלים, בסביבות שנת תרל"ד. ניסיון נוסף נעשה בשנת תרל"ח לו היו שותפים זרח ברנט, שעלה מלונדון, דוד גוטמן ויהושע שטמפפר (גרייבסקי, שם, עמ' 52; יזרעאל, שם, עמ' 190).

145. בפרט: דוד גוטמן, יואל משה סלומון, זרח ברנט ויהושע שטמפפר.

בשל מחלת הקדחת וחובות כבדים בהם שקעו תושביה. בשל חובותיהם נאלצו כפריי אמלכס למכור את רוב הקרקעות שברשותם לשני סוחרים נוצרים מיפו, בשם אנטון טאיאן וסלים אל-קאסר. סוחרים אלו העמידו את הקרקעות למכירה בקיץ תרל"ח (1878). השטח בכללו עמד על כ-14,200 דונם. כ-3,375 דונם ניקנו על ידי אל-קאסר, וסומנו גבולותיהם. כשלושה רבעים משאר השטח נמכרו לטאיאן, אולם בלא שנעשתה חלוקה מסודרת של האדמה. כך יצא שכ-10,975 דונם היו בנחלת טאיאן, וכרבע מהם, כ-2,500 דונם, לא מתוחמים, נותרו בידי תושבי הכפר.¹⁴⁶

בשלב ראשון נקנתה כל הקרקע שבבעלות אל-קאסר, בסכום של כ-21,500 פרנק ונרשמה בטאבו על שם דוד גוטמן. הקרקע חולקה ל-24 נחלות, בנות כ-120 דונם, שסווגו לפי איכותן ונמכרו בין כעשרה קונים.¹⁴⁷ במהלך שנת תרל"ט נחפרה באר וניבנו מספר מבנים ששימשו לשמירה ולבהמות. המשפחות התגוררו בירושלים וביפו. נזרעו תבואות חורף וקיץ במשותף, על ידי כמה מן המייסדים, בסיוע פלאחים וכמה פועלים יהודים. בהעדר כוח אדם הוחכרו חלק מן האדמות לפלאחים, תמורת "קישאם", דהיינו רבע מן היבול. ככלל היה היבול משיבוע רצון, אך בשל הוצאות שונות ומותם של השוורים, היה המאזן שלילי. לכך נוספו הצקות והשגת גבול של הפלאחים, שהובילו למשפט יקר, וגרמו להפסדים משמעותיים למייסדים.¹⁴⁸

בשנת תרל"ט, הוחלט להרחיב את תחום פתח תקוה ולקנות גם את אדמותיו של טאיאן, במטרה למוכרן לקונים שונים בירושלים. האדמה נקנתה בכ-60,000 פרנקים ונרשמה על שם יואל משה סלומון, דוד גוטמן ונתן גרינגרט.¹⁴⁹ בשלהי חודש תשרי תר"מ

146. המידות הנזכרות של נחלות קאסר וטאיאן, הן אלו שציין המודד הגרמני תיאודור זאנדל במפה הראשונה של פתח תקוה (כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 76; מגיד, הגבעה והירקון, עמ' 18-19; וראו עוד: אפל, בתוך ראשית, עמ' 250). על המידות השונות המוזכרות בכמה מקורות, ראו קרסל, אם המושבות, עמ' 65, 75. נראה שהשוני נובע מכך שלעתים הנחלה כוללת את החלק ('הרבע') שבבעלות הפלאחים ולעתים לא. כך שללא הרבע עמדה נחלת טאיאן על כ-8,500 דונם, כמופיע בחלק מן המקורות (ראו לנג, לפתח תקוה, עמ' 76).

147. בא' באב תרל"ח (31.7.1878), נחתם החוזה בין המוכר לבין דוד גוטמן, יואל משה סלומון ונתן גרינגרט ששימש גזבר הקבוצה, במעמד יהושע שטמפפר וזרח ברנט, וסגן הקונסול האנגלי ביפו חיים אמזלג. על החוזה היה חתום גוטמן, שהיה נתין אוסטרי ובעל ממון, בערב ט' באב נרשמה העסקה בבית הדין המוסלמי ביפו ורישום האדמות על שם גוטמן בטאבו נעשה בכ"ו בתשרי תרל"ט (23.10.1878). מכירת החלקות לקונים השונים נעשתה במכירה פנימית, שלא הייתה רשומה בטאבו (ראב, התלם הראשון, עמ' 55; סלומון, יומן, עמ' 70; דיסקין, מאמר מרדכי, דף מח ע"א; לנג, שם, עמ' 73-74).

148. ראו כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 66-72 ובהע' 31-32, 49.

149. הקנייה בוצעה ב' בסיון תרל"ט (1.6.1879) בחתימת סלומון, גוטמן וגרינגרט וסוכם על חלוקת התשלומים לארבעה חלקים למשך שנתיים. המכירה נרשמה בטאבו בחודש תשרי תר"מ (אוקטובר 1879)

הוחל בהתארגנות למכירת רבות מאדמות נחלת טאיאן, בתיווכו של גרינגרט. בשל גודלה חולקה נחלה זו למאה חלקות, בנות כ-80 דונם, וכל חלקה הוצעה למכירה במחיר 600 פרנק. כמה עשרות קונים מירושלים, רובם דלי אמצעים,¹⁵⁰ נרשמו בחודשים הקרובים לקניית הנחלה, בחמישה תשלומים.¹⁵¹ כן הוחל בבניית בתים בגבעה ובתכנון בנייה למשפחות החדשות. אולם למעשה רבים מן הקונים, שהיו עניים, לא עמדו בתשלומים. דבר שהוביל לסכסוכים ואף לניסיונות ספסרות. גוטמן וסלומון נאלצו לשלם את התשלום לטאיאן. רק 16 חברים פרעו את חובותיהם. חברים אלה קיבלו שליח מנחלת טאיאן שהייתה רשומה על שם סלומון ואדמותיהם נרשמו על שםם בטאבו, במהלך שנת

(סלומון, יומן, עמ' 92, 98; 'הקולוניה הראשונה באה"ק', הצפירה, י"ג באייר תרמ"ב (2.5.1882), עמ' 117-116; לנג, לפתח תקוה, עמ' 76).

150. יש לציין שבשנת תרל"ט היה רעב בירושלים, שהצטרף לשנתיים קשות קודמות, דבר שתרם במיוחד לרצון להצטרף להתיישבות החדשה. ראו לנג, שם, עמ' 75.

151. סלומון, יומן, עמ' 95; קרסל, אם המושבות, עמ' 79; כתבים, 6; לנג, שם, עמ' 76. למעשה כבר בכ"ב באלול תרל"ט (10.9.1879) חתמו גוטמן, גרינגרט וסלומון על כך שקיבלו 600 פרנק מידי ר' משה צבי לוינון על קניית חלקה אחת מנחלת טאיאן, וסוכם על התחלת תהליך העברת הקושאן על שמו (לנג, שם, עמ' 95; אפ"ת, תיק 38-001.001.001, מסמך 1). בכ"ח בתשרי תר"מ (15.10.1879) חתמו 12 איש על ייפוי כח לרב עקיבא יוסף שלזינגר, ר' משה צבי לוינון, ר' אשר זליג בלום ור' משה ריינהארט, לטפל בקניית החלקות (לנג, לפתח תקוה, עמ' 95 (ויש לתקן כמה מילים בפענוח החתימות. ראו צילום המסמך: אפ"ת, תיק 37-001.001.001); דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 291-292). בט"ו בשבט תר"מ (28.1.1880) ניתן ייפוי כח ללוינון ובלום "להוציא את הקושאנים מאת ר' דוד גוטמאן [...] לחלק את הנחלה על-ידי האינזינר ולהושיב שומרים על התבואות" עליו חתומים 34 איש (דרוואנוב, שם). בתצלום של רשימת קוני החלקות, מיום א' בטבת תר"מ (16.12.1879), ניתן למצוא רשימה של כ-60 קונים שחלקו ביניהם את 100 הנחלות. רובם קנו חצי חלקה או חלקה אחת ומיעוטם מספר חלקים גדול יותר. הבולט שבהם ר' עקיבא יוסף שלזינגר, בא כוח של חותנו ר' הלל ליכטנשטיין מקולומיאה, שרכש עשר חלקות (יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' לז). כמה ממיישבי נחלה זו, ובהם ר' משה צבי לוינון, שהיה מראשי המתיישבים במקום, חתומים שנים קודם על פנייה לרב קלישר לסייע בידם "לקנות שדות בערי השפלה ולהשיב את שבותינו" לאחר שאלו הועמדו למכירה על ידי הסולטאן. הם ציינו שגם הרב אוירבך "לקח חלק בהמצוה הזאת" (עברי אנכי, י"ד בתשרי תרל"ב (29.9.1871), עמ' ג). כחדשים אחר כך פורסמה באותו עיתון קריאה פומבית ל'חברת ישוב הארץ' שבראשות הרבנים קלישר, גוטמכר ופרידלנד, לסייע בידי הכותבים "לשוב אל ערי קדשינו בבנין אדמת קודש ולקיים מצות התלויות בה", כשהם מציינים את אכזבתם מחברת כ"ח ומנטר שנמנעו מלסייע להם. על המכתב חתומים שמונה מאנשי ירושלים, מהם כמה שעתידיים ליישב בנחלה הנ"ל, ובהם גם לוינון, שצינו שהם מייצגים "עדה קדושה כמה מאות אנשים מחפשי שכר אמת בעמל ידיהם" (עברי אנכי, י"א בכסלו תרל"ב (24.11.1871), עמ' לב-לג; מלאכי, פתח תקוה, עמ' 15). לוינון ואחרים מוזכרים גם ברשימת "האנשים אשר נשאם לבם להאחו בעבודת אדמת הקודש בגופם ובממונם החונים פה ירושלים תובב"א" שערך ר"מ פינס בכ' בטבת תרל"ט (15.1.1879) לראשי קרן מונטיפיורי בלונדון, כחלק מתוכניתו להקמת מושבה במימון הקרן (פינס, בנין הארץ, א, עמ' 62).

תרמ"א.¹⁵² חלקה נוספת בשטח זה נקנתה בכסלו תר"מ על ידי הגביר סידיני מ' סמואל מאנגליה, בתיווכו של ר' יחיאל מיכל פינס, שהושיב עליה ארבע משפחות עניות.¹⁵³ למעשה רק חלק מן הקונים החדשים הגיעו להתיישב במקום ובנו לעצמם מבנים בקרבת הירקון.¹⁵⁴

בפועל התנהלה העבודה החקלאית בשנת תר"מ בצורה מקרטעת. בנחלת קאסר בוטלה שותפות החברים בעבודה. חלק עיבדו את השדות על חשבון עצמם ואחדים מסרו את נחלתם באריסות לפלאחים ולגרמנים משרונה. חלק מן המתיישבים החדשים בנחלת טאיאן החלו לעסוק שם בפעולות חקלאיות שונות, אחרים החכירו את אדמתם או העסיקו בה פועלים.¹⁵⁵ יתר על כן, בחורף תר"מ המשיכו פלאחים מן הכפר הסמוך לעבד חלק מן השטח, כיון ששטח זה כבר ניתן להם באריסות על ידי המוכר טאיאן, לעיבודו בקיץ תרל"ט ובחורף תר"מ.¹⁵⁶ למעשה על אף יכול מסוים שהושג במהלך השנה בנחלת טאיאן, הרי שחוסר באמצעים ובניסיון חקלאי, החורף הקשה של שנת תר"מ, מחלות שתקפו את המתיישבים, וסכסוכים שונים בנוגע לתשלום על האדמות ועל מבנים ובנוגע למדידת האדמה וחלוקתה ולמסירת הקושאנים, הביאו לפגיעה אנושה בהתיישבות במקום.¹⁵⁷ במהלך שנת תרמ"א התדלדל היישוב כמעט לגמרי. יכול דל, הירקון שעלה על גדותיו, חורף קשה שמוטט רבים מן המבנים, מחלות ורעב הובילו לנטישת רוב נחלת טאיאן. בקיץ תרמ"א נשארו בודדים בנחלה זו, שעזבו גם הם לאחר התקפות שוד של ערבים, שאף פשטו על השדות והמבנים הנותרים. במהלך הקיץ עזבו גם רוב המשפחות שגרו בגבעה.¹⁵⁸

במקביל התעוררה, בקיץ תרמ"א, שאלת השמיטה הקרובה. כבר בניסיונות ההתיישבות הקודמים לוותה הצפייה להקים התיישבות חקלאית של ממש שתכלול קיום מלא של המצוות התלויות בארץ. מגמה זו הובלטה במיוחד בפרסומיהן של כמה מאגודות

152. קרסל, שם, עמ' 76-79; סלומון, שם, עמ' 111-112. וראו בנספח 1, הע' 41.

153. מלאכי, פרקים, עמ' 202-206.

154. ראו לנג, לפתח תקוה, עמ' 80-83.

155. סלומון, יומן, עמ' 106-107. דו"ח של הגרמנים בשרונה, מיום ג' בשבט תר"מ (16.1.1880), שפורסם בעיתון של הטמפלרים, ציין שהם חכרו 100 מורגן [= כ-340 דונם תורכי, ראו גורן, הגרמנים, עמ' 49, הע' 23] מאדמת פתח תקוה, וזרעו בהם חיטה ושעורה (די-וארטה, י"א באדר תר"מ (23.2.1880), עמ' 7. וראו כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 75 הע' 66).

156. סלומון, שם, עמ' 107. טוביה סלומון ייחס זאת לקיץ תר"מ ולחורף תרמ"א, אבל הדברים מתאימים דווקא לשנה קודם. וראו שם בהערות העורך.

157. שם, עמ' 108-114.

158. ראב, התלם הראשון, עמ' 82-83. וראו בנספח 1, הע' 46.

ההתיישבות שקמו בירושלים, שהבולטות שביניהן הן אגודת 'חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ' שהקים דוד גוטמן, בניסן תרל"ו, ו'חברת ישוב הארץ הקדושה' שישד הרב עקיבא יוסף שלזינגר, בתשרי תרל"ו. בפרסומי אגודות אלו נעשה שימוש בולט במשנתו של הרב קלישר,¹⁵⁹ והודגשה בהן חובת שמירת המצוות התלויות בארץ ובכללה חשיבות השביתה בשנת השמיטה.¹⁶⁰

159. 'חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ' זכתה לתמיכתם של רב הקהילה האשכנזית, הרב מאיר אורבך, ושל בית הדין הפרושי (מלאכי, לקורות, עמ' 299-300; קרסל, אם המושבות, עמ' 37-44), וחברו לה כמאה חברים מקרב הפרושים והחסידים שהתחייבו לתשלומים במשך עשר שנים. למעשה כשלה החברה, כנראה בעיקר בשל מעורבותם של גורמים מפוקפקים שאף ניצלו את תמימותו של גוטמן. תרמה לכך גם התנגדות גורמים שונים בהנהגת הכוללים ובהם הרב שמואל סלנט (אליאב, חבלי-בראשית, עמ' 7-8; יורעאל, ביקורת, עמ' 100, הע' 21, וראו להלן שער רביעי, הע' 147). 'חברת הארץ הקדושה' הייתה למעשה ארגון-גג של שלוש חברות שעמדו במידה רבה במתח עם ההנהגה הפרושית, ושיתפו פעולה ביניהן: חברת המעלה, שהקים הרב שלזינגר בשנת תרל"ג, במטרה להקים התיישבות חקלאית מקיפה שתהווה אלטרנטיבה לקיום על כספי החלוקה; חברת 'עזרת ישראל' שהוקמה בתרל"ג כאופוזיציה לוחמת בממסד הפרושי סביב התמיכה ברב שאול בנימין הכהן מרדישקוביץ, וחברת 'פועלי צדק' שהוקמה בתרל"ד על ידי יותר ממאה בעלי מלאכה, שביקשו להשתחרר מן הדלות האוחזת בהם בירושלים, על ידי הקמת מושבה חקלאית, וזכו לתמיכת בית הדין האופוזיציוני שבראשות הרב ארנשטיין והרב מרדישקוביץ (לוי, פועלי צדק, עמ' 347-357; וינגרטן, בשבח ישוב הארץ, עמ' 57; פריידין, הרב שלזינגר, עמ' 348-360. על הקמת בית הדין ראו להלן, שער רביעי, הע' 119). החברה אף שלחה שליח בשנת תרל"ו שגייס תמיכה לחברה מכמאתיים רבנים ברומניה, הונגריה וגליציה לטובת יישוב הארץ (וינגרטן, שם, עמ' 1-5; פריידין, שם, עמ' 347). מטרת 'חברת הארץ הקדושה' שנוסחו על ידי הרב שלזינגר היו זהות למעשה למטרות אגודת 'עבודת-האדמה וגאולת הארץ', שהקים באותה העת דוד גוטמן. המטרות ינקו בתוכנן ובסגנון ממשנת הרב קלישר. עיקרן הוא שיישוב הארץ בדרך טבעית המשלבת פרנסה מחקלאות עם קיום המצוות התלויות בארץ, מהווה שלב ראשון בגאולת ישראל, שעתידיה להתקדם בשלבים (ראו פריידין, שם, עמ' 151-352, 359. לדעת פריידין יתכן שמטרות אגודת 'עבודת-האדמה וגאולת הארץ', שפורסמו בניסן תרל"ו, אף נוסחו על ידי הרב שלזינגר, ידידו של גוטמן. לדברי א"ר מלאכי תקנות החברה, שנחתמו בסיון תרל"ו, נתחברו כנראה על ידי הרב יעקב מרדכי הירשנזון (מלאכי, לקורות, עמ' 292)). דוד גוטמן גם נמנה על התורמים ל'חברת ישוב ארץ ישראל' של הרב קלישר. אליעזר ראב, שפעל עם גוטמן באגודה שהקים, אף עמד בזמנו בקשרי מכתבים עם הרב קלישר ומונה על ידו בשנת תרכ"ז, כגבאי מטעם 'חברת ישוב ארץ ישראל' שהקים (ראו קרסל, שם, עמ' 27-28, ובהע' 3; קניאל, אגרת, עמ' 155-160; ידידיה, הרב, עמ' 127). אליעזר ראב ובנו יהודה, כמו גם אחיינו של ראב, יהושע שטמפפר, יהיו שותפים להקמת פתח תקוה בתרל"ח. על תמיכת יואל משה סלומון בתוכניות הרב קלישר והדגשתן חשיבותן, ערב הקמת פתח תקוה, ראו קניאל, שם, עמ' 155; ידידיה, שם.

160. "וגם קבלנו עלינו להתאמץ במצות במה דאפשר כדי שנוכח לקיים מצות התלויות בארץ להשלים מנין תרי"ג במה שיש לאל ידינו לעשות כתורה, ובמצות שמיטת הארץ לתקן אשר פגמנו בראשונה לעשות שבת לארץ כדת" (שלזינגר, מחזירי עטרה, תפילה, עמ' אחרון). במכתבם של אנשי 'עזרת ישראל' צויין באופן כללי: "לעשות חברת ישוב הארץ הקדושה לכל הדורים ורצים לדור בארץ ליתן להם בתים וחצרות וקרקעות [...] כדי לקיים מצות התלויות בארץ" (וינגרטן, שם, עמ' 55), ביטוי בולט בתקנות השונות הוא 'ריצוי

עם התחלת העבודה החקלאית בפתח תקוה, בשנת תרל"ט, ניתן לכך ביטוי על ידי כמה מן המייסדים ותומכיהם. הדגשה זו באה גם לנוכח הטענות הקשות שהועלו באותה העת, בין היתר על ידי כמה מן המייסדים ותומכיהם, על המציאות הדתית במקוה ישראל, כפי שציין, למשל, ר' יוסף ריבלין:

בכברת ארץ הראשונה אשר נפלה לחבל לזרע ישראל על אדמת הקודש, אשר תחת אשר היה לנו להראות כי סרה עון בית יהודה, וכי כבר רצתה הארץ את עוונה ועון הנגרשים ממנה, אשר לא קיימו המצוות התלויות בארץ, וברגשת קודש ובאהבת הארץ, נמצא מעתה את כל חובתנו וחובת אדמת קדשינו, אם אך גאולה תהיה לארץ.¹⁶¹ ובעוונותינו הרבים בכברת ארץ זאת, הרבה ממצוות התלויות בארץ נזרקים הלאה ואינם מקויימים, ועוד רבתה המכשלה להאכיל גם ליראי ה' טבל מבלי דעת.¹⁶²

הארץ' החזור בכתבי הרב קלישר (ראו קלויזנר, הכתבים, עמ' מז, קפז, קפט, שסא), והמופיע בתורה ובספרות חז"ל בהקשר של שמירת השמיטה: "[...] וגם הארץ תרצה אותנו וכל אחב"י שיהי' [ה] זה הגאולה ראשונה מארבע גאולות, ויקיים בנו רצית ארצך שבת שבות יעקב" (תקנות אגודת 'עבודת-האדמה וגאולת הארץ', כתבים, 2, עמ' 51). "מובא גם בילקוט חדש [...] רצית ה' ארצך וכו' אם הוציאו ישראל מעשרות ועושים השמיטות באותה שעה מרצה את מעשיה להקב"ה וכן הוא אומר אז תרצה הארץ את שבתותיה [...] הרי הוא מפורש לעינים כי זה הוא המפתח לגאולתנו" (כרוז 'חברת הארץ הקדושה' שחיבר הרב שלזינגר. פריידין, שם, עמ' 356). חברת 'פועלי צדק' הדגישה את מטרותיה כבר בשנת תרל"ה, כשפתחה בבקשת סיוע מחברת כ"ח: "הננו נכונים לעבוד אדמת קדשינו [...] לחרוש ולנטוע, ולחם יגיע כפינו נפשינו נשביע, ונקדש אדמת קדשינו במצוות התלוים בה, היינו תרומות ומעשרות, לקט, שכחה פאה, שמיטה [...] ובזה יקרב קץ גליותנו בקניית אדמת הקודש ובישובה ובקימת המצוות האלה כמבואר בספרי ה' הצדיק המנוח ר' צבי הירש קלישר זצ"ל" (לוי, שם, עמ' 346-357; פריידין, שם, עמ' 349). היא הדגישה אותם שוב בתשרי תרל"ו עם חבירתה לחברת הארץ הקדושה: "והנה אנחנו מן החתומים על המכתב הנדפס סוף ס' [פר] דרישת ציון, ולא עוד אנו מקבלים עלינו ועל זרעינו לקיים כל המצוות התלויות בארץ [...] (וינגרטן, שם, עמ' 56).

161. והשוו לשירו של ר' יוסף ריבלין, משנת תרי"ח (1858), בהשפעת המסורות של תלמידי הגר"א: "יחוננה בנטיעה" כי עת לחננה" [...] והוא תקון הארץ לרצות שבתותיה, "אז תרצה הארץ" [...] (ריבלין, פזמונים, עמ' 225-226. המהדיר הפנה שם לספר קול התור, שם מוזכרות הסגולות של משיח בן יוסף וביניהן: "טהור אדמת הקדש ע"י קיום מצוות הארץ וסימנו "אז תרצה הארץ" (ריבלין, קול התור, עמ' 110).

162. סלומון, יהודה וירושלים, עמ' 21. דברי ר' יוסף ריבלין נכתבו לאחר שביקר במקוה ישראל בשנת תרל"ז (1877). ריבלין סינגר במאמרו על נטר "אשר ידענהו והכרנהו לאיש ישר ונאמן לרוח דת אלהיו", אלא שלדבריו בורותו בהלכה יחד עם הסתייגותו מרבני ירושלים גרמו למצב זה. ריבלין קרא לרבני צרפת לעורר את כ"ח למנות משגיח תורני למקום. בחשון תרל"ח (1877) ערך יואל משה סלומון מסע בארץ עם כמה סוחרי אתרוגים מירושלים. בין היתר הם עברו ליד מקוה ישראל אך סרבו להכנס לשם משום שמנהלי המקום "המה רחוקים מידיעת תורת ה', ואת כל המצוות התלויות בארץ מוזרים המה למו". הוא ציין ש"לו

ביטוי בולט לכך ניתן בעיתון 'עמוד היראה ועמוד התורה' שהוציא הרב עקיבא יוסף שלזינגר בירושלים, במחצית הראשונה של שנת תרל"ט, ממש במקביל לעבודות החקלאיות הראשונות בפתח תקוה. מגמתו העיקרית של העיתון הייתה לעורר את הלבבות בארץ ובחו"ל ליישוב הארץ ולייסוד יישובים חקלאיים, והוא אף שימש כמה לכמה ממייסדי פתח תקוה שפירטו בו את פעולותיהם.¹⁶³ אחד העניינים הבולטים להם ייחד הרב שלזינגר מקום בעיתונו הוא החשיבות של שמירת המצוות התלויות בארץ, ובכללן השמיטה, ללא סייג. במאמר ארוך שכתב הוא ביקר בחריפות את המציאות הכלכלית הקיימת בירושלים, שבכללה עושיק של עניים הנאנקים תחת עול חובות כספיים לעשירים הנושים בהם בריבית על סמך 'היתר עסקא'.¹⁶⁴ הוא ציין שביסוסו הכלכלי של היישוב על התיישבות חקלאית ולא על הלוואה בריבית ופרנסות בעייתיות נוספות, יהווה גם פתרון

היה האדון היקר סי' [נייר] נעטטער שמה כי אז לקחנו עמו דברים על משגתו אשר לא ישמור חוקי הפרשות תרומות ומעשרות ודיני ערלה וכלאים כי ידענו את האדון הזה כי רוחו נאמנה לחקי האלקים וכל עותתו הוא אך משגגה כי לא למד, אמנם [...] ממלא מקומו ידענו כי לא ישמע לקול דברינו" (סלומון, שם, עמ' 108). בשנת תרל"ט ביקר רי"מ פינס קשות את ההתנהלות במקום ובכללה בנוגע לשמירת השבת והמצוות התלויות בארץ, וזאת לאחר שביקר במקום ושהה בו בשבת. הוא העיר אמנם "בנוגע לשמטת שנה השביעית אינני רוצה להגיד מה ששמעתי ולא ראיתי בעיני" (הלבנון, כ"ב בסיון תרל"ט (13.6.1879), עמ' 248). במאמר נוסף של ר' יוסף ריבלין, שנכתב כנראה בהשראת קרובו רי"מ פינס, נשמעה ביקורת נוקבת על מקוה ישראל והמחבר האשים אף את נטר במצב הרוחני החמור (הלבנון, י"ט באב תרל"ט (8.8.1879), עמ' 11). רי"ד פרומקין ציין שמאז עזב נטר "ההנהגה נפלה תשעים ותשעה מעלות אחורנית [...] חילול שבת בפרהסיא, לרמוס ברגל כל מצות התורה" (חבצלת, י"ט באב תרל"ט (8.8.1879), עמ' 281). פרומקין פנה במכתב גלוי לחברת כ"ח למנוע את "חילול שבת והפרת חוקי דת היותר קדושים לנו" שהתרבו לדבריו עם בואו של המנהל החדש הירש (חבצלת, י' באלול תרל"ט (29.8.1879), עמ' 306). שני רבנים שנשלחו מירושלים, באלול תרל"ט, לבדוק את המצב הדתי במקום ציינו את הנכונות של המנהל להקפיד במקום על ההלכה ואת הצורך הדחוף במינוי רב משגיח במקום, בשל הכשלים הרבים המצויים שם (המגיד, כ"ט בתשרי תר"מ (16.10.1879), עמ' 315-316; הלבנון, א' בחשוון תר"מ (17.10.1879), עמ' 81-83). נטר מצדו פנה במכתב לחכם באשי בירושלים, הרב אשכנזי, ונסה להזים את השמועות על הפרת הדת במקום (הלבנון, כ"ד בכסלו תר"מ (12.12.1879), עמ' 146-147; המגיד, ב' בטבת תר"מ (17.12.1879), עמ' 390-391). גם ראשי כ"ח פרסמו הכחשה לדברים וטענו שכל המצוות, ובכללן הפרשת תרומות ומעשרות, נשמרות במקום בפיקוח רבני (דו"ח כ"ח, 1, עמ' 52-53; קלנר, למען ציון, עמ' 94. וראו עוד: לוין, שאלת השמיטה, עמ' רטז; גת, הישוב היהודי, עמ' 331-334, אליאב, אהבת ציון, עמ' 335 ובהע' 65; גולדמן, שאר ישוב, עמ' 135).

163. ראו מלאכי, עמוד היראה, עמ' 227-240.

164. "ואלו אשר עושים ועולים לא"י אם ביכלתם להקים ארץ והם סומכים על הכשר ריבית ע"פ היתר, מי יודע אם עליה כזאת לא יירדה היא [...] ומתחלה עושה ע"פ היתר מכירה אח"כ עובר זמן נותן מיד ליד מן ההיתר בא לידי איסור [...] רוב ההמון [...] אשר רובם אין להן עסק כלל וענין עסקא שלהם הוא רק לפנים הכל הולך על החלוקה" (עמוד היראה, אדר תרל"ט, עמ' א-ב). על ביקורתו הרבה של הרב שלזינגר על האופי הכלכלי של היישוב בירושלים, ראו שחראי, הרב שלזינגר, עמ' מו-מח.

לבעיה זו. במקביל הדגיש הרב שלזינגר, שחלילה לנקוט בהיתרים דומים בנוגע למצוות התלויות בארץ:

ע"כ קמתי ונאזרתי לעורר על ועתדה בשדה וגו'¹⁶⁵ מלבד מצות ישוב א"י [ארץ ישראל] בעצם ליתן מעמד להנצל מידי יקוש כגזל וריבית ר"ל [רחמנא ליצלן] גם על מצות ישוב א"י ישנו דרכי היתרים לפרוק עול מצותיה ה"י [ה' ישמור] [...] שהוא דרך הבטוח להביא לבאר שחת [...] כי א"י אינה רוצה לקבל כיוצא בהם כי היא מבקשת רק עובד ה' בשמחה וזו יסוד וקיום של ישוב א"י כמפורש יוצא מפי רז"ל (ברכות ל"ה) דורות הראשונים הכניסו פירותיהן דרך הבית כדי לחייבם במעשר ע"כ היו מצליחין, דורות האחרונים שהיו מכניסים פירותיהן דרך גגות כדי לפטרם מן המעשר ע"כ לא הצליחו ואזלו ודלדלו ר"ל [רחמנא ליצלן], ע"כ עשו אחרונה ראשונה ליסוד יסוד ציון באמת אבן באבן אבני קודש. וא"כ למחשבי היתר לפטור מן המצות [...] לפרוק מעליכם עול תו"מ [תורה ומצות] הרי לכם הררי שעיר ותלכו לאמריק"א שם פטורין ע"פ היתר פשוט מתו"מ [מתרומות ומעשרות] וממצות התלויות בארץ ואם אתם שמחים על מצות ה' כמוצא שלל רב לא במסרת יבאו לפטור מן המצוה [...] אז תבואו לירש ארץ.¹⁶⁶

הרב שלזינגר אף ערך בעיתונו קובץ הלכתי מסודר, מחולק לפרקים ולסעיפים, בו פירט דינים רבים הנוגעים לעבודת הקרקע, קובץ שייתכן ששימש בפועל את מייסדי היישוב בפתח תקוה. בין היתר ציין שם הרב שלזינגר:

שנת השביעית אשר יהיה א"י"ה (כעת שנת תרמ"ב הבע"ל [הבאה עלינו לטובה]) היא שבת הארץ, אז תרצה הארץ שבתותיה ושבתה הארץ שבת לה'.¹⁶⁷

יש לציין שהיו גורמים בירושלים שדחו את הניסיון למצוא פרנסה חלופית בעבודת הקרקע, והתריעו כי הרצון ש"נשמע מכל עברים עבודת אדמה נחפוץ [...] לעבוד האדמה ולהנות מפריה ולשבוע מטובה. מפיות עניים רבים נשמע עבודת האדמה! " הוא חזיון שוא, הן בשל העדר ממון, הכשרה מקצועית מתאימה, התאמה לעבודה מאומצת בתנאי מזג אוויר קשים, ובשל קשיים ביטחוניים, והן משום שבניגוד לפאלח הערבי ש"את השבת

165. "תנו רבנן [...] לימדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית ויטע כרם ואח"כ ישא אשה ואף שלמה אמר בחכמתו (משלי כד, כז) הכן בחוץ מלאכתך ועתדה בשדה לך אחר ובנית ביתך הכן בחוץ מלאכתך זה בית ועתדה בשדה לך זה כרם אחר ובנית ביתך זו אשה" (בבלי, סוטה מד ע"א).

166. עמוד היראה, אדר תרל"ט, עמ' ד.

167. שם, כסלו תרל"ט, עמ' ה.

וימי החג לא ישמר, בשנת השמיטה לא ישמט מעבודתו, המעשר לא יתן", הרי שהיהודי "השבת ישמור מחללו בחגים ישמח את ב"ב [בני ביתו] כמצוה עליו".¹⁶⁸ אולם מייסדי פתח תקוה לא רק שדחו טענות אלו, אלא ניסו להראות שקיום מצוות אלו משתלב היטב עם ההתיישבות החקלאית. ביטוי ממשי להלכי הרוח בפתח תקוה באותו הזמן נתן ב'עמוד היראה' יהושע שטמפפר, ממייסדי המושבה, שתיאר את העבודה המתקיימת במקום בחורף תרל"ט:

ואנחנו יושבים על הנחלה למשמרת וחפץ ה' בידינו יצליח באין שטן ופגע רע. זרענו חטים ושעורים תורמוסים עדשים וכל מיני ירקות טיטו"ן [טובא"ק] תפוחי ארץ צנון ולפת וכו', וכל הגוים סביבותינו מהללים מעשינו [...] והיה לנו היום למלאכה והלילה (לילי חורף) למשמרת על התורה [...] ויש עלינו עתה עול תורה ללמוד סדר זרעים בטוב תורה המביאה לידי מעשה בס"ד [בסיעתא דשמיא].¹⁶⁹

שטמפפר אף התייעץ רבות עם הרב שלזינגר, באותה שנה, בנושאים הלכתיים הנוגעים בפרט להלכות כלאיים, וספקות שונים בנושא אף הועלו על ידי המתישבים בפני הרב סלנט והרב דיסקין.¹⁷⁰

168. שערי ציון, י"ד באדר תרל"ט (9.3.1879), עמ' פא.

169. עמוד היראה, חשון תרל"ט, דף ו ע"א. וראו גם ביומנו של יהושע שטמפפר: "ער"ח [ערב ראש חודש] אב תרל"ח קמנו [...] ומלך רחום בחסדו ויזכיןנו] להציב גבול אלמנה וירחיב צעדינו תחתינו ופרינו בארץ ויהי נועמו עלינו ונזכה להתפרנס מיבול[ל] אדמתנו בכבוד ובזכות קיום מצות התלויות בארץ נזכה לאור תורה ולגאולה שלימה" (נאור, מאת כתבנו, עמ' 87).

170. בקובץ תשובותיו של הרב שלזינגר מצוטטות כמה שאלות ששלח לו שטמפפר לקראת חודש אדר, בנושא כלאי זרעים וגדרי ההרחקות הנדרשות בין הערוגות (שו"ת ר' עקיבה יוסף, יו"ד, א, סי' קח). בתשובה מצויין שנשלחה ל"תלמידי היקר מוהר"ר יהושע נ"י בנחלת יהוד תובכ"א". בשל כך הניח המהדיר שהשאלות נשאלו בעת ההתיישבות ביהוד (בשנים תרמ"ג-תרמ"ד), אולם קרוב לוודאי שמדובר על ההתיישבות בשנת תרל"ט ו"יהוד" כוונתה לפתח תקוה, כפי שהיא מכונה גם ב'עמוד היראה'. בשאלות של שטמפפר מוזכרים ממש אותם מיני זרעים שציין ב'עמוד היראה', בהם חיטים שעורים, תורמוס, עדשים, טבק, צנון ולפת. אחת השאלות העיקריות נגעה לחוסר הרחקה שנעשה בשגגה, כששטמפפר מציין כי הורה בשגגה ל"משגיח על הזריעה ושמור ר' דוד נ"י" (נראה שהוא דוד רגנר, ששימש כאגרונום המושבה, שכן בשנה זו "המשק עובד ע"י [יהושע] שטמפפר, [מיכל ליב] כ"ץ, [יהודה] ראב ו[דוד] רגנר" (ראב, התלם הראשון, עמ' 55)), שאין צורך להפריד אלא רוחב תלם המחרשה בין המינים, ומשעמד על טעותו ראה שברוב השדות נעשתה הרחקה של 3-6 טפחים ובמקומות אחרים לא הייתה הפרדה כלל, או הפרדה של חריש בלבד והרב שלזינגר פסק להקל בדיעבד. נראה ששאלה זו היא זו שהזכיר ר"מ פינס במאמר שכתב בט' בניסן תרל"ט, ופורסם בהמשכים בהמליץ ובו הזכיר ששאלת ההרחקה בין החלקות באה "עתה מבני הקולוניא", לפני הרבנים דיסקין וסלנט ו"יצאה מלפניהם בהיתר, אלא שהראשון החמיר מעט לעשות

מעשה רב רושם היה כאשר העלו המתיישבים לירושלים, בקיץ תרל"ט, עשרות גמלים טעונים חיטה, שעורה, דורה שומשום ועדשים, כשהם מחלקים בשכונת מאה שערים מעשר לכהנים וללויים, זאת אחרי ששפכו לירקון את התרומה הגדולה ותרומת המעשר.¹⁷¹ וכך תיאר זאת יהושע שטמפפר בכתבה ב'ג'ואיש כרוניקל' האנגלי:

רוצה אני להביע תודתנו לאלוקים שאיפשר לנו לקיים את מצוות הפרשת המעשרות, על מנת לתיתם לכהנים וללויים. היה באפשרותנו לחלק בירושלים וביפו יותר ממאתיים סאים של חיטה וכו'. אנו מאמינים שבזכות כל זאת אלוקים ישלח לנו את ברכתו; בהתאם להבטחתו שנתן לנביאיו.¹⁷²

ביטוי מעשי לכך נתן גם הרב שלזינגר, במתן המעשרות מן החלקה שקנה, שעובדה בשנת תר"מ:

ואני קניתי נחלה כדי לפרנס משפחתינו מיגיע כפינו לחם (בתורה ומצוות). ויום טוב היה לי כאשר זכיתי להעלות עשרה גמלים הראשונים מלאים מעשר ראשון ומעשר שני לירושלים ולחלקם לכהנים, ללויים ולעניים.¹⁷³

כאמור, ערב השמיטה, הייתה המושבה נתונה במצב קשה ורובה ככולה נעזבה, אף שמייסדיה לא נואשו מלקומם את המושבה מחדש,¹⁷⁴ אולם המשבר במושבה הוביל

הרחקה עכ"פ של ששה טפחים בין שדה לשדה לצאת עכ"פ מספק דאורייתא לפי דעת הראשונים ז"ל" (המליץ, י"ד באייר תרל"ט (6.5.1879), עמ' 335. על זיהויו של הכותב, שחתם "בן ציון לבית יהודה", עם פינס, ראו חבצלת, ג' באלול תרל"ט (27.8.1879), עמ' 298; יזרעאל, ביקורת, עמ' 98, הע' 12). יש לציין שבסימן קז בשו"ת הנ"ל מובאות הנחיות מפורטות בדיני כלאיים שנשלחו לקראת חודש אדר, כשהרב שלזינגר מציין שהיה רוצה להגיע למקום להדריך את המתיישבים אבל יתכן "שיותר טוב לי ולכם שאני יעמוד מרחוק לישיב במקומי (מחמת חשש הרודפים) ובלא זה קשה לי כעת יגיעת הדרך", והדברים מחזקים שהיה זה בשנת תרל"ט, בתקופה שעוד נרדף על ידי כולל אונגארן על פעולותיו. על שאלה נוספת ששאל שטמפפר את הרב שלזינגר "אם רשאי הנכרי שומר השדות לרכוב ביום השבת על בהמות שלנו", ראו שם, א, אורח חיים, סי' צא.

171. ראו יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' כט-ל; סלומון, יומן, עמ' 90-91.

172. נאור, מאת כתבנו, עמ' 92. הדברים נכתבו בא' בכסלו תר"מ (16.11.1879) ופורסמו בעיתון ב"א בטבת תר"מ (26.12.1879). על ייחוסו של המכתב לשטמפפר, ראו נאור, שם, עמ' 91. וראו שם גם דיווחו שפורסם בט"ו בתמוז תרל"ט (6.7.1879): "במשך שמונת החודשים האחרונים הצטרפתי לחבורה, ויחד עם עמיתי לעבודה אנו חורשים וזורעים ובעזרת האל אנו מקווים להתחיל בשעה טובה, בשבוע הבא, בקציר השעורים. ואם גם עבדנו תוך קשיים, אנו מקווים לקצור בשמחה ולהקדיש מנחות לעניים, כמצוות האל".

173. שלזינגר, ברית עולם אחרון, דף סח ע"א.

174. "ויחרב הישוב התחתון בשנת תרמ"א, אך הישוב העליון על יד הבאר נשאר קים, ה' יכוננהו עד עולם! [...] אולם בשנת תרמ"ב שנת השמיטה נדלדל גם הישוב העליון, כי מאפס עבודה בשדה, ומפחד המחלה

למתח רב בין שתי הקבוצות, אנשי "הגבעה" וה"ירקונים". המייסדים החלו לנסות למצוא מקום חלופי למגורים ומתיישבים חלופיים לקניית האדמות שליד הירקון. במקביל התאגדו כ-15 משפחות מן ה"ירקונים", ותומכים נוספים, בקיץ תרמ"א, סביב מנהיגותו של הרב יהושע ליב דיסקין וניסו להביא לארגון מחדש של המושבה, במימון משפחות ותורמים מחו"ל, כשגם הם מחפשים מקום אלטרנטיבי למגורים. שתי הקבוצות אף הוציאו קבצי תקנות לקראת ארגונה מחדש של המושבה, ובין היתר הודגשה בהם המחוייבות לשמירת המצוות התלויות בארץ.¹⁷⁵

בשלב זה התעוררה השאלה מה לעשות באדמות המושבה בשנת השמיטה. מתברר שהיו מי שפנו בשאלה לרב עקיבא יוסף שלזינגר, כפי שהוא ציין באחת מתשובותיו:

שאלה גדולה שאילנא קמאי על דבר נחלת פתח תקוה אשר יש עליה ארנונה, מס גדול מהממשלה יר"ה [ירוש הודה], ועד עתה אין עוסקים בה ישראל לרוב כי אם מוסרין מידי שנה לנכרי, והם נותנים חלק קבוע לאריסות כגון חלק הג' או הד', וממנו משלמים המס, ועתה מספקי להו מה יעשו בשנת תרמ"ב שנת השביעית הבא עלינו לטובה אם רשאים למסור השדה על כמה שנים בהבלעת שנת השביעית, והנכרי יעשה בו כמנהגו, ועכ"פ אם שרי להם בשביעית ליקח

אשר נפל אז, ומאין תומך בידם עזבו רבים את המקום, וישוכו לירושלים בלב נואש [...]. בשנת השמיטה, שנת הפני, שמו [...]. להם להשכיל אל דבר קיום הישוב [...] "(יעבץ, הארץ, ד (תרנ"א), עמ' 151).
 175. בקיץ תרמ"א התאגדו רבים מקבוצת הירקונים באגודת מיסדי הישוב. בתקנותיה, שנחתמו בכ"ו בסיון תרמ"א, קיבלו על עצמם החתומים ש"סוכן החברה יהיה אדמו"ר הגאון אבדק"ק בריסק שליט"א" (ספר הברית, עמ' טז), היינו הרב יהושע ליב דיסקין. ככל הנראה ר' משה צבי לוינזון הוא זה שסדר וערך את התקנות (ראו ריבלין, מאה שערים, עמ' 120, הע' 46), וכן כנראה הוא שניסח 'קול קורא' פומבי שפורסם הן בחבלות, בג' באב תרמ"א, והן בפתח חוברת מיוחדת שבה נדפסו גם תקנות החברה (ראו כתבים, 9; סלומון, יומן, עמ' 114-120; יזרעאל, ביקורת, עמ' 103, 118). לוינזון גם חתום יחד עם הרב יוסף שמואל הרשור בראש רשימת 'מנהלי החברה אגודת מיסדי הישוב' המצוינת בסוף מכתב באלול תרמ"א לעורך הלבנון יחיאל ברי"ל, בו תארו את מטרות החברה (הלבנון, א' בכסלו תרמ"ב (23.11.1881), עמ' 96-95. וראו עוד בנספח 1, הע' 47, 63). בין היתר צויינה בתקנות, המחוייבות "לקיים את כל המצוות התלויות בארץ והפרשת ונתנת תו"מ [תרומות ומעשרות] כהלכה בלי שום ערמה ומרמה והוראות היתר כלל רק תמים נהיה להפריש ולתת המעשר והתרומה כד"ת [כדין תורה]" (ספר הברית, עמ' לא). ראשי הגבעה הדפיסו מצדם, בכסלו תרמ"ב, חוברת תקנות משלהם וגם בה צויינה המחוייבות לשמירת 'ההלכות התלויות בארץ' ואף החובה למנות תלמיד חכם מומחה מטעם רבני ירושלים להורות בענייני ההלכה בכלל ובהלכות אלו בפרט (כתבים, 20, עמ' 135). בתקנות אגודת ההתיישבות שהוקמה בתרמ"ג, עליהן חתומים גם ראשי הגבעה (על האגודה ראו להלן, שער רביעי, הע' 152), בד' בחשוון תרמ"ג, צויינ גם כן: "אלה אשר יתאחזו באלה האחויות שנקנה להם, מחוייב[ים] לקבל על עצמם לשמור מצוות התלויות בארץ [...] ולנו הרשות להשגיח ע"ז [על זה] שיעשו ביניהם תקנות על זאת" (מלאכי, פרקים, עמ' 189-190). עוד על שתי האגודות בפתח תקוה, ראו לנג, לפתח תקוה, עמ' 85-90.

מהם כדי לשלם המס לבדו. [...] ועוד ספק בזה אם מותר לומר לנכרי תתן לי השנה הזאת כך וכך, ובשנה הבאה יהיה לך הכל [...].¹⁷⁶

השאלה הייתה אפוא האם ניתן להחכיר את האדמות לנכרים, כפי שעשו גם קודם, ולפחות לצורך תשלום הארנונה, דהיינו מס הוורקו, נושא שהטריד את המתישבים גם קודם, והיה אף גבוה בהרבה מן המקובל.¹⁷⁷ באם תיאסר עליהם החכרת האדמת לצורך עיבודן שאלו הפונים האם למצער ניתן יהיה לאפשר לנכרים לקצור את החציר הגדל מאליו:

עוד ספק אם לא יזרעו כלל, אם הנכרים באים לקצץ עשבים במגלות שקורים הייא ואכזן [מכונה לקצירת עשבים] שהוא מספוא לסוסים אם אין צריך לגעור בהם ולהניחם, על כן באו אלי לעומק השאלה הלכה למעשה.

הכוונה בוודאי לגרמנים בשרונה.¹⁷⁸ אלו נזקקו למספוא רב לצורך הבהמות הרבות שברשותם, ששימשו להובלה, לעגלונות, ולמשק הבקר. בשל חוסר במרעה טבעי, הרבו הטמפלרים להשתמש בצמחייה העשירה של עשבי בר שגדלה סביב הירקון. בשנים גשומות, כאשר ירד הגשם עוד בטרם הספיקו החקלאים לזרוע, הפכו גם שדות התבואה באזור לשטחי אחר. בשנים הקודמות הגיעו הגרמנים להסכמים עם בעלי הקרקעות באזור ושילמו עבור החציר הרב שקצרו.¹⁷⁹

בתשובתו התייחס הרב שלזינגר לשני תקדימים עיקריים, הרמוזים למעשה כבר בלשון השאלה:

---

176. שו"ת ר' עקיבה יוסף, יו"ד, ב, סי' רס. שאלה זו הועלתה גם על ידי יהודה בכר, ממיסדי שכונת הירקונים ששהה אז בבלקן, במכתב ליחזקאל מנדלמן, מזכיר קבוצת הירקונים, וכן על ידי דוד איזרעליט, אף הוא ממיסדי השכונה, ששהה אז בוורשה, במכתב למשה צבי לוינון. ראו נספח 1, הע' 61.

177. ראו דברי ר' אליעזר מרדכי אלטשולר מסובלק במכתב לרב מוהליבר, מי"ז בשבט תרמ"ה (2.2.1885): "כל השדות ידוע ערכם על פי מס הווערקו אשר יתנו ארבעה לאלף, וכפי שידעתי מהרבה נחלאות הוא ערך השדה אצל הממשלה פי חמש או עשר מכפי שוין האמתי [...]. ואם כי יש דרך לשנות הדבר, להושיט כתב בקשה לפני השופטים להעריך מחיר השדות מחדש ולהוריד מקחם, אבל היודע דרכי ממוני ממשל הטורקי, כי לא רובעלס יקחו שכר טרחתם רק לירעס זהב, ולא מעט אבל הרבה, ויצא שכר הדבר בהפסדו. וכבר יודעים מזה בני פתח תקוה אשר הורידו מס הווערקו מנחלותיהם עד אחד מארבעה, ודמי הבאקשיש עלה לכסף רב" (כתבים, 511). מייסדי פתח תקוה הצליחו להקטין את המס על אדמותיהם במהלך שנת תרמ"ב. ראו בהרחבה בנספח 1.

178. ראו לעיל, ליד הע' 12.

179. ראו בנספח 1, הע' 68.

א. ההיתר המופיע בבבלי סנהדרין כו ע"ב: "מכריז ר' ינאי פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא".

ב. ההיתר שהביא ספר פאת השלחן (סי' כג, טו) משו"ת המהרי"ט (חלק ב' סי' נב) שמוותר להחכיר או להשכיר שדהו לנכרי בהבלעה, לכמה שנים.¹⁸⁰

על פי התקדים הראשון העלה הרב שלזינגר שניתן היה למעשה להתיר אפילו עבודת יהודים, לצורך תשלום המס,¹⁸¹ בוודאי על פי הדעה המובאת ברש"י ובתוספות, שהיא הדעה העיקרית בפוסקים, להתיר זריעה על סמך זה ששביעית בזמן הזה היא מדרבנן. הוא הוסיף שאפילו לפי הדעה המובאת בתוספות שההיתר הוא משום פיקוח נפש, מסתבר שהכוונה גם למצב של נזק כלכלי חריף העלול להביא לחשש פיקוח נפש, הקיים גם כעת.¹⁸² כמו-כן, לאור התקדים השני ניתן יהיה להתיר להחכיר את השדות לכמה שנים, כשבשמיטה עובד הנכרי כרצונו והיהודי המחכיר מקבל שכר בהבלעת שאר השנים. על פי תקדים זה, ציין הרב שלזינגר, ניתן יהיה לקבל למעשה לא רק את דמי המס בלבד, אלא גם את דמי החכירה המקובלים (כמו רבע מהיבול, כמקובל).

אלא שלמעשה החמיר הרב שלזינגר, וציין להלכה:

ועל כן אנן בדידן שיעשה אריסות לכמה שנים ויהיה בהבלעה, ולהתנות שבשנת השביעית ישלם רק מס המלך ותו לא, וגם יאמרו שבשנה השביעית לא יזרע ולא יחרוש כלל, כי אם הספיחים דעשבים הנקרא "היאי" [תבן] שלוקחין מהבא מאליו, שהוא לכו"ע מדברי סופרים.

לא רק שהרב שלזינגר לא התיר עבודת יהודי בשדה אפילו לצורך תשלום המס, אלא שאפילו עבודת נכרי, ועוד בהבלעה על ידי חכירה לכמה שנים, הוא אסר למעשה, והתיר

180. ראו לעיל, שער שני, הע' 42-43.

181. כאמור אף שה'ארנונא' המוזכרת בתלמוד נתפרשה בדרך כלל כחובה לספק תבואה לחיילי המלך, החילו המבי"ט והמהרי"ט היתר זה גם למצב בו חייב בעל השדה לשלם חלק מיבולו או שווי ערך יבול זה, גם אם הוא לא יזרע באותה שנה (ראו לעיל שער ראשון, ליד הע' 27), אך 'מס הוורקו' היה מס על עצם אחזקת האדמה, ולא היה תלוי באופן ישיר בגידול יכולים בקרקע, אולם הרב שלזינגר סבר כנראה בפשטות שיש הקבלה בין חובת התשלום מכוח אחזקת הקרקע לחובת תשלום הנובעת מיבולי הקרקע. וראו להלן, הע' 187.

182. "ועל כרחך הדבר נראה, כונת התוס' אינו פקוח נפש ממש כי אם כעין פיקוח נפש גרמא דפיקוח נפש, והיינו שאם יקחו מהם הכסף ואין לחם מן הארץ הרי הם מתים ברעב [...] א"כ חשש זה איכא גם בזה"ז [בזמן הזה], דכיון דאדם בהול על ממונו ויש שחביב עליו ממונו ביותר, ועי"ז באין אליו בזרוע ובמאסר ויש חשש פקוח נפש".

רק שהנכרים ילקטו את החציר הגדל מאליו ('ספיחים'), ששימש כמזון לבהמות, ורק כדי לשלם את המס.

מדבריו עולה שהסיבה לכך הייתה הן משום ש"דעת השואל שלא יקחו מהנכרי שום דבר ורק שישלם המס, ומן השאר לא יהנו בשום דבר", הן משום שלמרות ההיתר שנקטו המהרי"ט ופאת השלחן, התקשה הרב שלזינגר להקל בשל האיסור התלמודי להשכיר שדות לגויים, בפרט מן הטעם של 'לא תחנם' וסבר שניתן אולי לפתור קושי זה בכך שהיהודי יציין לנכרי החוכר שהשדה הינה הפקר ואינה מיועדת לזריעה.¹⁸³

בעיה נוספת שהעלה הרב שלזינגר היא שמסירת האדמה בחכירה לנכרי מבטלת למעשה את דין התורה להפקיר את השדות לכל, ואפילו כשהיא מותנה בהיתר שהנכרי רק יקצור חציר בשנת השמיטה, לצורך תשלומי המס. משכך הוא קבע שעל בעל השדה להתנות מראש שהנכרי לא ימחה ביהודים שיבואו לקצור, משום שהקרקע מופקרת, אף שהנכרי קודם לקצור לשם תשלום המס.

מדברי הרב שלזינגר בסוף תשובתו עולה שהוא היה מודע לכך שהפסק שלו מחמיר לעומת ההיתר המופיע בספר פאת השלחן, אך הוא ראה בו איזון מתאים בין הצורך שהעלו השואלים לבין חשיבות שמירת השמיטה:

ועלינו לעשות מחשבות לתקן מעשה אבות, שעיקר הגלות היה בשביל ביטול שבת הארץ, כנאמר (ויקרא כו, לד) אז תרצה הארץ וגו', ובתיקון הזה יתרצה הארץ יראה ישראל קדושים הם שובתים שבת, אע"פ שישנו מי שמוצא התיירים, ומן ההיתר בא לאיסור ר"ל [רחמנא ליצלן], על כן בקעה מצאתי לגדור בו גדר, ואין לדיין אלא מה שענינו רואות בעת הזאת שעדיין א"י [ארץ ישראל] ביד נכרים, וכמה טורח ומלחמות ויגיעות עד שמתקבצים איזה בני אדם ליקח קצת פדות לחלק א"י, והם עניים מרודים ואם אנו מחמירים עליהם יותר מהתורה שלא יתבטל ישוב א"י.

183. יש לציין שהמהרי"ט ופאת השלחן לא הזכירו כלל את סוגיית 'לא תחנם' בהקשר זה (ראו לעיל, שער ראשון, ליד הע' 56) וגם הרב שלזינגר עצמו הקל בנושא זה, בתשובה אחרת שלא עסקה בשמיטה (ראו בנספח 1, הע' 84). הרב שלזינגר גם התייחס לנימוק בתלמוד שלא להשכיר ולמכור שדות לגויים מטעם הפקעה ממשעות, הוא תירץ קושי זה בכך שבשביעית ממילא יש פטור ממשעות (אף שתירוצו אינו מיישב לכאורה את הקושיה, שהרי מדובר בהחכרה לכמה שנים).

בסוף דבריו ציין הרב שלזינגר שראוי לעשות בנושאים כאלו "אסיפה וקיבוץ מחכמי ישראל האמתיים ולעשות תקנות טובות גדר מזה ומזה". ורמז בזה שוב לאיזון הנדרש בין מתן היתרים לדאגה ליישוב ארץ ישראל.

שאלה נוספת שהועלתה באותה תשובה הייתה:

על דבר האילנות אשר רוצים לנטוע בהאי שתא תרמ"א, אם אין משקין אותם אח"כ בשביעית יקמלו, אם יש רשות לנכרים להשקות האילנות, ובפרט כי באו להשקותם ע"י כלי מחשבת להעלותם מן הנהר סיבי לאילנות כמדלי דלי ליאור.¹⁸⁴

הרב שלזינגר העלה את הצדדים המלמדים שניתן להקל בשופי בהשקיה זו:

א. מדובר בהשקיה לצורך קיום האילנות, דבר המותר במפורש בתלמוד ובפוסקים.

ב. ההשקיה כאן נעשית בצורה ממוכנת ולא בצורה ישירה.

ג. את ההשקיה מבצע נכרי שעושה כן לטובת עצמו.

ואף על פי כן עולה מדברי הרב שלזינגר שהוא חשש שהיתר זה יוביל לבקשת היתרים נוספים, ולכן טרח להדגיש:

וכללא דשביעית כל אדעתא לקיומי שפיר דמי, ובזה עיקר מחשבתם למען והאדמה לא תשם, ואי אפשר להרסיף בה חומרות כאלו המביאין לידי מניעה משום ישוב א"י ומשום חיי נפש, ועל הדבר המסור ללב נאמר ויראת מאלוקיך וגו' שלא יוסיפו לבקש הנאה סחורה בפירות שביעית.

למעשה לא החכירו אנשי פתח תקוה את אדמותיהם לצורך זריעתם, אולם בפועל רבות מן האדמות שבנחלת טאיאן נזרעו. הסיבה לכך הייתה שבעוד שבנחלת קאסר העמידו המייסדים שומר שהשגיח על המבנים ועל האדמות, אדמות טאיאן נותרו ללא

184. מתקני שאיבה והובלת מים שהונעו על ידי הרוח, הותקנו על ידי הטמפלרים בשרונה כבר כמה שנים קודם, הן לצורכי אספקת מים ביתית והן לצרכי השקית השדות (ראו אמיר, מים בשרון, עמ' 26-28). ככל הנראה מדובר גם כאן על יוזמה להתקנת מתקן דומה, והשוו לתוכנית לחפירת באר "ולתקנו לשאיבה בגלגל סוכב ברוח או בכח דבר שיש בו רוח חיים" בתקנות המייסדים של פתח תקוה, משנת תרמ"ב, לקראת חידושה של המושבה (כתבים, 20, עמ' 135).

שמירה ועובדו בשביעית על ידי ערבים, שפלושו לשטח וזרעו בו.¹⁸⁵ ב"ח באייר תרמ"ב גילה זאת נציג המתיישבים, יהודה ראב, והערבים התחייבו לשלם את חלק היבול המקובל בחכירות ("קישאם"). נציגי היישוב דנו האם מותר להם לקבל תשלום עבור העבודה בשמיטה. הם הסכימו לקבל כסף ולא חלק מן היבול עצמו, והשתמשו בו בפועל למימון הוצאות משפטיות שנגעו להפחתת המס על קרקע המושבה.¹⁸⁶ כמו כן חלק מן האדמות הוחכר לגרמנים, כנראה לפי המתווה שנקט הרב שלזינגר,¹⁸⁷ היינו רק לצורך השימוש בחציר שגדל בהן.¹⁸⁸

מקוה ישראל

מאז השמיטה הקודמת חלה התפתחות מינורית במקוה ישראל, והמוסד סבל מקשיי ניהול ומקשיים מקצועיים. בשנת תרל"ט (1879) מונה כמנהל שמואל הירש. הירש, יהודי מאלזס, היה איש ארגון, בעל רקע של ניהול בתי ספר ורקע צבאי, אך לא בעל רקע חקלאי. במהלך תקופתו כמנהל (תרל"ט-תרנ"א, 1879-1891) חלה התקדמות מסוימת במקום הן מהצד הלימודי והן מצד התפוקה החקלאית. אכן בהעדר אפשרויות מתאימות והכשרה מקצועית מספקת, כמעט ולא הצליחו בוגרי המקום למצוא את פרנסתם בחקלאות.¹⁸⁹ למרות זאת הייתה הנהלת כ"ח אופטימית. בדו"ח שמסר המזכיר הכללי של כ"ח, נרסיס לון, ב"ז באייר תרמ"א (16.5.1881), הוא ציין בסיפוק שהחינוך המקצועי במקוה ישראל נכנס לשלב חדש: תמה תקופת הניסוי והטעייה. בין בוגריו של בית הספר יש גננים, סנדלרים ונגרים. כולם קיבלו הכשרה המאפשרת להם להתפרנס. כעת יש במוסד 25 תלמידים כש-16 מתוכם יוכשרו בקרוב כגננים, וכי נטר אף מציע להגדיל את מספר התלמידים.¹⁹⁰ נטר עצמו שביקר במקוה ישראל במהלך חורף תרמ"א, ציין בסיפוק את סדרי בית הספר וצוותו, וסקר את היבול החקלאי, שכלל משתלות מוצלחות, ויבול מבטיח

185. ראו דיסקין, דברי מרדכי, דף כג ע"ב; הנ"ל, מאמר מרדכי, דף מח ע"א-מח ע"ב; סלומון, יומן, עמ' 130-127; הצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888) עמ' טו. וראו עוד במכתבו של אברהם קופלמן, שציין את דברי שליחי סובלק, ששדות פתח תקוה "זרעו הפלאכין בשנת השמיטה" (אצ"מ 24-109\80-A; קלויזנר, התנועה, א, עמ' 213-214), ודיווח השליחים הנ"ל על ביקורם בפתח תקוה בחורף תרמ"ב, כשהם מוצאים שם את "השדות הנשמות מסבת היות אותה שנה שנת השביעית" (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 198; יבנאלי, ספר הציונות, א, עמ' 35). וראו בהרחבה בנספח 1.

186. דיסקין, דברי מרדכי, שם; סלומון, שם. ראו בהרחבה בנספח 1.

187. לא ברור האם התייעצו בנושא עם רבנים נוספים. יש לציין שהרב כהניו יטען, במהלך שנת תרמ"ב, שהיה תלמודי "משום ארנונא", אינו נוגע למס הווריקו (ראו להלן, הע' 265).

188. ראו בהרחבה בנספח 1.

189. ראו למשל ביקורתו של יחיאל ברי"ל מראשית שנת תרמ"ג (בריי"ל, יסד המעלה, עמ' 145-146).

190. דו"ח כ"ח, 1881, 1, עמ' 17-18; וייל, נטר, עמ' 24.

של גפנים, תפוזים ואתרוגים.¹⁹¹ יש לציין עוד שבאביב תרמ"א אף קנה השלטון התורכי עצי אקליפטוס מן המוסד בכדי לייבש ביצות.¹⁹² הצפי הכללי אפוא להגדלת רווחי המוסד מיבוליו היה גבוה. אף שלמעשה למרות הדיווחים האופטימיים היה היבול כנראה מועט בהרבה ממה שנצפה ואף ממה שדווח למעשה.¹⁹³

סוגיית השמיטה

כאמור לעיל, המדיניות העקרונית בנוגע לשמירת השמיטה במקוה ישראל נקבעה כבר ערב שמיטת תרל"ה.¹⁹⁴ גם בשמיטת תרמ"ב, למרות הביקורת על ההתנהלות הדתית במקום, לא עובדו ככלל שדות מקוה ישראל בשמיטה, בוודאי לא על ידי התלמידים היהודים.¹⁹⁵ בו' בשבט תרמ"ב (26.1.1882) ביקרו במקום ר' אליעזר מרדכי אלטשולר ויצחק דב ברימן, שליחי אגודת 'יסוד המעלה' בסובלק שציינו במכתב:

היום נסענו לשדה נטר ובאנו לבית הספר לעבודת האדמה שם על ערוגות השדה עומדים בני ישראל וקרדומיהם בידיהם לחפור ולחצוב, ובכתפיהם יסיעו העפר והאבנים. והאדמה רובה לא זרועה באשר השנה שנת השביעית היא.¹⁹⁶

191. דו"ח כ"ח, שם, 1, עמ' 71-72; וייל, שם, עמ' 15-24. להלן עיקרי הדיווח: המשתלות - הן היחידות בארץ וכל מי שזקוק לעצים לשתילה פונה למקוה ישראל. ענף הגפן - 6 הקטר [66 דונם] כרמים מניבים יכול יפה, ויש כבר הרבה יין, אף שהוא מוכן כרגע בתנאים גרועים (נטר ציין כי טעם יין שנעשה מזן ענבי חברון ולדעתו הוא ניתן למכירה באירופה). במוסד גם הוכן יין לבן מעולה, שצפוי להשתבח עם בניין מרתף יין חדש וקניית מתקני סחיטה. ענף ההדרים - כ-15,000 תפוזים נמכרו השנה. פרדס האתרוגים מוצלח, ובו 1,700 עצים בשטח של יותר משני הקטרים. הרב הממונה על המטע ומשמש כמשגיח מטעם היצואן, הבטיח כי העצים יניבו השנה 10,000 יחידות מתוכם, 7,000 הראויים למכירה, כאשר קופסה המכילה 25 אתרוגים תימכר בטרייסט בחצי רובל (לדברי יחיאל ברי"ל, נטר סיכם עם "אחד מסוחרי האתרוגים, רבב"ס שמו [...]) כי לא ימכור האתרוגים רק לו אם ישלם בעד כל אתרוג אשר יכשר בעיניו 65 סאנטים" (ברי"ל, יסוד המעלה, עמ' 149-150). קרוב לוודאי שמדובר בר' בנימין ביינוש סלנט. בנו של הרב שמואל סלנט ומגדולי סוחרי אתרוגים). בשנה הבאה צפוי היבול לגדול ב-50% ובתוך כמה שנים צפוי אפוא המטע להיות סוף סוף רווחי. בבית הספר אף הצליחו להרבות, אמנם בכמות קטנה, שתילי אתרוגים מהודרים. אמנם גן הירק מכסה בקושי את ההוצאות של גידול הירקות. וראו אזכורים קצרים מדו"ח זה בהמגיד, ט"ז בתמוז תרמ"א (13.7.1881), עמ' 223; הצפירה, כ"ג בחשוון תרמ"ב (15.11.1881), עמ' 343.

192. וייל, שם, עמ' 25.

193. ראו הטבלה להלן ובהערות שעליה.

194. ראו לעיל, ליד הע' 98.

195. בתחילת שנת תרמ"ב למדו במקוה ישראל 37 תלמידים, ובמהלך החורף נוספו להם 28 חניכים נוספים, מפליטי רוסיה. בנוסף עבדו במקום כ-40 ערבים (חיסין, מרשומות, עמ' 68; ברי"ל, יסוד המעלה, עמ' 140-143; שפירא, מאה שנה, עמ' 146).

196. דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 162.

כך עולה גם מתיאורו של יחיאל ברי"ל, שהגיע למקוה ישראל בראשית שנת תרמ"ג, אשר ציין שהמנהל שמואל הירש אמר לו:

שדי תבואה אשר למקו"י [למקוה ישראל] נתתי להפאלאחים מכפר יאזור לעבוד אותן באריסות משך שלש שנים, ויען כי השנה שעברה היתה שנת השמטה ואנחנו שבתנו מחריש ומקציר, אף כי החכם באשא [הרב רפאל מאיר פאניז'ל] התנדב לה' [אדון] נעטטער ליגע ולמצוא לנו היתר לחרוש ולקצור בשביעית,¹⁹⁷ ואם כן חובה עלי לתת להפאלאחים לחרוש ולקצור בשנה הזאת תחת שנת השמטה.¹⁹⁸

כאמור, למרות השטח הגדול שתפסה, לא נתפסה ההשקעה בפלחה כעיקרית במקום, ובדרך קבע היו רבות מן השדות מוחכרות לערבים,¹⁹⁹ ומציאות זו השתלבה עם הצורך ההלכתי בשביטה בשמיטה. מאידך נעשו עבודות הקשורות בתחזוק המטעים,²⁰⁰ אם כי נראה בלא הדרכה רבנית, ובנוסף מסתבר שנשתלו גם ירקות בגן הירק.²⁰¹

197. אולי הועלתה האפשרות להתיר החכרה לגויים בהבלעת שנת השמיטה, על פי שיטת המבי"ט והמהרי"ט.

198. ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 35-36, 79.

199. ראו תיאורו של חיים חיסין, שהגיע לעבוד במקוה ישראל, בשלהי קיץ תרמ"ב: "בעיקר מקיימים פה בווארות [פרדסים] וכרמים. יש גם מעט גידול בקר ועופות" (חיסין, מרשומות, עמ' 68). נציגו של הברון הירש, פליקס וניציאני, שביקר במקוה ישראל באביב תרמ"ג, ציין את המצאי החקלאי כך: כ-110 דונם של גפנים מזנים ערביים וצרפתיים; כ-130 דונם של גנים שונים, מטעי תות, לימון, תפוז, אקליפטוס, רימון ושקדים. פרדס אתרוגים יפה בן כ-1,700 עצים, וכן גן פרחים, המורכב מגנים קטנים המעובדים על ידי התלמידים. במשק החי: כ-20 שוורים ופרות, 160 כבשים, 2 סוסים, 10 פרדות, מאות יונים, 100 תרנגולות ותרנגולים. בנוגע לפלחה ציין וניציאני שכ-200 הקטר (כ-2,200 דונם) של אדמה זרועה בחיטה, תפוחי אדמה ועוד (דו"ח כ"ח 1883, 1, עמ' 41-43). נראה שמידת הקרקע הזרועה שנקט מוגזמת, שכן ברי"ל ציין באותה שנה ששטח הפלחה מגיע לכמאה הקטר (כ-1,100 דונם), ומחציתו מוחכר לבני הכפר יאזור (ראו ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 146, 148).

200. ברי"ל ציין: "שנת 82 היתה שנת השמטה, והשדות ממקו"י לא נחרשו ולא נזרעו ולא נקצרו", זאת לעומת קיומם של "פני[ות] הגנות והכרמים (אשר נעבדו גם בשנת השמטה)" (ברי"ל, שם, עמ' 148-149).

201. כך נראה ממכתבו של הירש להנהלת כ"ח מכ"ז בסיון תרמ"ב (14.6.1882). בתקופה זו הגיעו מהגרים רבים מרוסיה, בעקבות הפרעות, והירש ציין ש"יש לנו די במה להעסיק כעשרים יהודים רוסים ואף למעלה מזה, כיוון שהקציר הוא בתקפו, ואנו מתקשים למצוא [פועלים]. כמעט כל פועלינו הערבים עזבונו זה חודש ימים. אנו זקוקים תמיד לפועלים לעידור הגנים והכרמים, להשקאת הירקות, להחזקת הדרכים וכו'" (יבנאלי, ספר הציונות, ב, עמ' 54). נראה אם כן שבשל קציר החיטים בשדותיהם נמנעו הערבים מלהגיע לעבודה במקוה ישראל, והירש הדגיש את הצורך בפועלים לעבודות התחזוק במטעים וכן להשקאת הירקות. חיים חיסין ציין את העסקתו עם חבריו הבי"ליים באלול תרמ"ב בניכוש עשבי בר מגן הירק ובקטיף פלפל תורכי (פלפל חריף) [חיסין, מרשומות, עמ' 68, 70]. יתכן שלכך מכוונת הביקורת של השליחים מסובלק שצינו

נתונים על מקוה ישראל בשנים תרמ"ב-תרמ"ג ²⁰²			
1883 סוף	1882 סוף	תחילת 1882	
25	25	25	מספר עובדים
39 (לא משלמים)	64 (רק 2 משלמים) מתוכם 28 מפליטי רוסיה ²⁰³	64 (רק 2 משלמים) מתוכם 28 מפליטי רוסיה	מספר תלמידים
13,500	13,000 ²⁰⁴	10,800	כרמים וגנים
8,000	12,000 ²⁰⁵	-	קציר התבואות
		1,950	שכר לימוד
1,350	1,500		שונות
39,445	33,000	40,975	מענק כ"ח
62,295	59,500	53,725	סך הכל
17,080	19,000	19,000	משכורות
		4,800	פנסיה
19,770	22,500	19,200	אחזקת תלמידים
22,795	18,000	8,000	תחזוק הכרמים והגנים
1,650		2,725	שונות
62,295	59,500	53,725	סך הכל

בחורף תרמ"ב: "אנשי יפו שהלכו אתנו לא רצו לטעום מאותם הפירות שכבדונו בהם, מפני שחשודים הם על השביעית ועל המעשרות. ובאמת ראינו ערבים וערביות עובדים בשדה נטר, והיטב חרה להראש שלהם [הירש] על אשר בדרך כלל הנהו מוכרח לשמור שביתת קרקע בשביעית" (דרויאנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 163, על הביקורת של הירש על חובת שמירת השמיטה, ראו גם בדיווח נוסף של השליחים, להלן, הע' 224).

202. הנתונים מופיעים בדו"ח כ"ח, 1881 - 2, 1882 - 1, עמ' 33; 1882, 2, עמ' 30, 1883, 2, עמ' 39. יחיאל ברי"ל ששהה במקום בראשית שנת תרמ"ג, הקשה על כמה מן הנתונים המצויים בדוחות לשנים 1881-1882 (ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 147-150), ראו להלן בהערות לטבלה.

203. בדו"ח כ"ח, 1882, עמ' 37, צויין 54 תלמידים.

204. ברי"ל, יסד המעלה, עמ' 149-150, טען שלא יתכן שיבול המטעים הגיע לסכום כזה, כיון שקיבל מידע אמין שהתפוזים, המהווים את רוב שטח המטעים, נמכרו בשנת 1883, ב-1,200 פרנק בלבד. והאתרוגים, המטופלים בצורה גרועה, הכניסו בשנת 1882 רק 200 פרנק.

205. כפי שהעיר ברי"ל, שם, עמ' 148, יש קושי גדול בנתוני הקציר. כי לא מוזכר כלל קציר משנת 1881, וב-1882, שרובה חלה בשמיטה, דווקא מוזכר רווח גדול של 12,000 פרנקים.